

σχέσιν της. δ) Τέλος, είναι εκείνο τὸ στοιχείον ποὺ δηλώνει τὴν αἰσθητικὴν ἀναγκαιότητα, ἣ ὅποια στηρίζεται εἰς τὴν γενικότητα τοῦ αἰσθητικοῦ συναισθήματος. Τὸ στοιχείον τοῦτο φανερῶνει τὸν τρόπον τοῦ αἰσθητικοῦ συναισθήματος καὶ τῆς αἰσθητικῆς κρίσεως. Θὰ ἐπεκτείναμεν τὸν λόγον πέρα τῶν δεδομένων χρονικῶν ὁρίων τῆς παρούσης συγκεντρώσεως πρὸς μνήμην τοῦ μεγάλου φιλοσόφου τῆς Καινισβέργης, ἐὰν ἀναλύαμεν καὶ τὸ δεύτερον σκέλος τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Κάντ, δηλαδή τὴν θεωρίαν του περὶ τοῦ ὑπερόχου. Ἡ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπερόχου ἔχει τὰς πρώτας της καταβολὰς εἰς τὸ «Περὶ ὕψους» τοῦ Λογγίνου, ἀνεπύχθη ἀπὸ τὸν γαλλικὸν κλασικισμὸν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος καὶ ἀπὸ τὸν Edmund Burke κατὰ τὸν δέκατον ὀγδοὺν αἰῶνα. Ὅμως τὴν κλασσικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὑπερόχου τὴν ἔδωκεν ὁ Κάντ. Τὸ ὑπέροχον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ὠραῖον, τὸ ὁποῖον περιορίζεται μέσα εἰς τὰ σαφῆ ὅρια τῆς μορφῆς, εἶναι ἄμορφον, ἄπειρον. Τὸ βίωμα τοῦ ὑπερόχου εἶναι ἓνα βίωμα ἀπεραντοσύνης καὶ ἀοριστίας. Τὸ βίωμα τοῦτο γενᾷ εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸ συναίσθημα ἑνὸς μεγαλείου, ποὺ ἡ φαντασία τοῦ ἀνθρώπου δύσκολα ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ. Τὸ βίωμα τοῦτο ἐκφράζει ὁ Faust ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνίαν του μὲ τὸ πνεῦμα τῆς γῆς: «Σ' ἐκείνη τὴν εὐτυχισμένη στιγμή αἰσθανόμουν τόσον μικρός, τόσον μέγας».

Ἀποροῦν πολλοὶ πῶς ὁ κατ' ἐξοχὴν θεωρητικὸς, ὁ Κάντ, ἦταν δυνατόν νὰ δώσῃ τόσον συγκεκριμένην καὶ λεπτομερεῆ ἀνάλυσιν τοῦ αἰσθητικοῦ γεγονότος. Ἀκριβῶς ὁμοίως ὁ νηφάλιος ἄνθρωπος τῆς θεωρίας ἦταν δυνατόν νὰ ἀναλύσῃ καὶ μάλιστα μέχρι τῶν ἐσχάτων ψυχολογικῶν λεπτομερειῶν τὸ αἰσθητικὸν γεγονός. Ἄλλοι πάλιν ἀποροῦν πῶς ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ὅλην τὴν ζωὴν τὴν ἐπέρασε εἰς τὴν πόλιν τῆς Καινισβέργης, δὲν εἶδε τὰς μεγάλας πινακοθήκας τῶν ἔργων τῆς τέχνης, πῶς κατῴρωσε νὰ δώσῃ τὴν τελειότεραν ἐρμηνείαν τῆς τέχνης; Ἡ ἀνάλυσις ὁμοίως τῆς τέχνης εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ καὶ ὅταν κανεὶς γνωρίζῃ ὀλίγα ἔργα τῆς τέχνης, καὶ ὀλίγα ἔργα τῆς τέχνης ἐγνώριζε ὁ Κάντ.

Ο ΚΑΝΤ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΤΣΟΥ

Ἀπὸ τῆ σημερινῇ ἐκδήλωσιν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ νὰ τιμηθῇ ἡ μνήμη τοῦ Κάντ στὰ 250 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του, δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ λείψῃ καὶ μιὰ φωνὴ ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν πολιτικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν, ἀκριβῶς διότι ἡ συμβολὴ τοῦ Κάντ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο δὲν ἔχει τὴν ἀκτινοβολία ποὺ ἔχει ἡ Γνωσιολογία του, ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Αἰσθητικὴ του, ἐνῶ φρονῶ ὅτι εἶναι τεράστια ἡ ΠΑΑ 1974

προσφορά του και σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο. Σήμερα θὰ περιορισθῶ σὲ ἓνα μόνο θέμα, στὸ διεθνὲς δημόσιο δίκαιο καὶ στὴ θέση ποὺ κατὰ τὸν Κὰντ καταλαμβάνει ἡ σύνταξη τῆς διεθνοῦς τάξεως δικαίου μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Ὁ Κὰντ τὰ σχετικὰ προβλήματα ἐν μέρει μόνο τὰ ἔθιξε στὸ συστηματικὸ ἔργο του: Ἡ Μεταφυσικὴ τῶν Ἡθῶν. Ὡλοκλήρωσε τὶς σχετικὲς τοὺς ἀπόψεις σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρὰ δοκίμια ποὺ ὅλα γράφηκαν μεταξὺ τοῦ 1784 καὶ τοῦ 1798, δηλαδὴ γύρω ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ δούλεψε καὶ τὸ πρῶτο μέρος τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν, αὐτὸ ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1797 ὑπὸ τὸν τίτλο: Τὰ μεταφυσικὰ θεμέλια τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Ἦταν τότε 73 χρονῶν. 180 χρόνια ἐπομένως πέρασαν ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Κὰντ διατύπωσε τὶς βασικὲς ἀρχές, ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὴ διεθνῇ τάξῃ δικαίου. Μελετώντας τὶς παρατηροῦμε μὲ πόσο σταθερὴ ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ πρὸς τὰ προβλήματα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, μὲ τί ρεαλισμό, αὐτὸς ὁ μέγιστος μεταφυσικὸς ἀντίκρινε τὰ προβλήματα ποὺ γεννᾷ τὸ διεθνὲς δίκαιο, ἀλλὰ καὶ πόσο κοντὰ μας βρίσκεται ἡ σκέψη του, καὶ ἂς ἔχουν ἀπὸ τότε περάσει σχεδὸν δυὸ αἰῶνες.

Τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ διεθνὲς δίκαιο γιὰ τὸν Κὰντ τὴν ἀντιλαμβανόμαστε μόνο μέσα στὸ πλαίσιο τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ἱστορία. Κριτικὴ ἢ συστηματικὸ ἔργο γιὰ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας ὁ Κὰντ δὲν ἔγραψε. Ἀντιλοῦμε τὶς σχετικὲς θεωρίες του κυρίως ἀπὸ τὰ συντομώτερα δοκίμια ποὺ μνημόνευσε, ἀληθινὰ ἀριστουργήματα φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ ὕφους.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν, ὅπου εὐρύτερα διατυπώνει τὶς σκέψεις του γιὰ τὸ δίκαιο, τὸ ἰδιωτικὸ καὶ τὸ δημόσιο, τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνές, καθορίζει ὁ Κὰντ τὰ βασικὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα κάθε δίκαιο πρέπει νὰ κινῆται, σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες ἀρχές ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου. Καθορίζει ποιοὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς π ρ έ π ε ι νὰ εἶναι οἱ βασικοὶ θεσμοὶ τοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον λόγος τῆς ὑπάρξεώς του εἶναι ἡ συμβίωση «ἐλευθέρως βανλομένων ἀνθρώπων», κατὰ τὴ γνωστὴ διατύπωση τοῦ Stammler. Πρόκειται γιὰ μιὰ καθαρὴ δεοντολογία τοῦ δικαίου, δηλαδὴ γιὰ ἓνα σύστημα γενικῶν κανόνων ποὺ ἀπορρέουν ὡς δ έ ο ν τ α ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ὅπως τὴν διαγράφει ἡ Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου.

Στὶς μελέτες ὅμως ὅπου θεωρεῖ ὁ Κὰντ τὴν ἱστορία δὲν ἐξετάζεται τὸ δίκαιο μόνον δεοντολογικά. Ἐξετάζεται καὶ ἡ δ υ ν α τ ό τ η τ α τῆς ἐπιβολῆς του μέσα στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Τὸ δίκαιο ποὺ διέγραψε, ὅχι μόνο π ρ έ π ε ι , ἀλλὰ καὶ μ π ο ρ ε ι νὰ γίνῃ πράξη, νὰ γίνῃ ἱστορία. Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ὅμως στὸ τελευταῖο αὐτό, πρέπει νὰ στηρίξῃ τοὺς συλλογισμοὺς του καὶ σ' ἓνα συγκεκριμένο ν ό η μ α τ ή ς ἱ σ τ ο ρ ί α ς.

Ἡ ἱστορία ἀρχίζει ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ ἐλευθερία, ἐκεῖ πού μπορεῖ, ὁδηγούμενος ἀπὸ τὸ Λόγο, νὰ πράξῃ ὁ ἄνθρωπος ἐνσυνείδητα καὶ ἐλεύθερα. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ὑπάρξῃ ἐλεύθερη πράξη μέσα σὲ κοινωνία ἀνθρώπων, παρὰ μόνο ὅταν διέπῃ τὴ συμβίωσή τους μιὰ ἔννομη τάξη, τὸ δίκαιο. Τότε μόνο ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐνὸς δὲν γίνεται ἐμπόδιο στὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου. Καὶ αὐτὸ εἶναι δυνατὸ, ὅχι μόνο διότι τὸ ἐπιτάσσει ὁ λόγος. Διότι τότε θὰ μποροῦσαν ἀντίθετες φυσικὲς ροπὲς νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ψυχολογικὴ ἐπιβολὴ τῆς ἐπιταγῆς τοῦ λόγου. Εἶναι δυνατὸ, διότι μὲ τὸν λόγο συντρέχει καὶ τὸ σ υ μ φ έ ρ ο ν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅχι μόνο ἡ ἠθικὴ ἐπιταγὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸ ὀρθὸ τέρμα, τὴ διασφάλισή τῆς ἐλευθερίας διὰ τῆς τάξεως τοῦ δικαίου.

Ἐδῶ ἐμφανίζεται τὸ νέο πού ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας προσθέτει στὴν δεοντολογία τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου. Συντελεῖται ἐδῶ ἡ σύνδεση τοῦ δ έ ο ν - τ ο ς τοῦ λόγου μὲ τὸ ε ἶ ν α ι τῆς ἱστορίας. Γίνεται ἡ ἱστορία ὁ χῶρος, ὅπου μ π ο ρ ε ῖ νὸ πραγματώνεται ὁ πρακτικὸς λόγος, ὅπου μπορεῖ νὰ συγκερασθοῦν νοητὸ καὶ αἰσθητὸ στοιχεῖο. Γίνεται ἡ ἱστορία ὁ χῶρος, ὅπου τὰ γεγονότα ἐκτυλίσσονται προσδιωρισμένα καὶ ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, ὁ μικτὸς κόσμος, ὅπου οὔτε ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ λόγου ἰσχύει ἀπεριόριστα, ὅσο καὶ ἂν ὀρθὸ θὰ ἦταν τὸ ἀντίθετο, οὔτε ὅμως καὶ ἰσχύει μόνῃ ἡ ἀπόλυτη νομοτέλεια τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅσο καὶ ἂν τίποτε στὸν αἰσθητὸ κόσμον δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἰσχὺ τῆς.

Θὰ μᾶς ἀπομάκρυνε πολὺ ἀπὸ τὸ εἰδικό μας θέμα ἡ πληρέστερη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: πῶς τὰ δύο ἐτερόκλητα αὐτὰ συνδυάζονται στὸ μικτὸ κόσμον τῆς ἱστορίας. Τοῦτο μόνο θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσωμε, γιὰ νὰ ρίξωμε κάποιο φῶς στὸ πρόβλημα. Ὁ ἄνθρωπος, πού, ὅπως τονίσαμε, ἀνεξαίρετα διέπεται ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἀπὸ τοὺς βιολογικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς νόμους, ἀπὸ τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως, πού μετατρέπεται σὲ πάθος νὰ ικανοποιῇ σὲ κάθε περίστασι τὸν ἀχόρταγο ἐγωισμό του, ξεκινᾷ καὶ γιὰ τὸν Κάντ, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Hobbes, ἀπὸ τὸ *homo homini lupus*. Ἀλλὰ ὅπως καὶ ὁ Hobbes δέχεται καὶ ὁ Κάντ ὅτι σιγὰ - σιγὰ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται ὅτι αὐτὴ ἡ κατάστασι ἀποβαίνει εἰς βάρος ὅλων, καί, ἀπὸ συμφέρον καὶ ἰδιοτέλεια κινημένος, καταφεύγει σ' ἓνα «ξύμβολον συμφέροντος», στὴ δημιουργία μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως καὶ τελικὰ μιᾶς ἐνιαίας πολιτικῆς ἐξουσίας, πού στὸν καθένα ἀφήνει τόσο χῶρον ἐλεύθερης δράσεως, ὅσος συμβιβάζεται μὲ τοὺς χώρους ἐλεύθερης δράσεως τῶν ἄλλων. Ἔτσι ἵδρυνε τὶς πολιτεῖες καὶ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀνάγκες κινημένος, ἔτσι κάποτε ὁ ἄνθρωπος θὰ φθάσῃ νὰ ἰδρύσῃ καὶ μιὰ κάποια μορφή πολιτείας τῶν πολιτειῶν.

Πρέπει ἐδῶ νὰ τονισθῇ ὅτι βασικὸ κίνητρο τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως εἶναι γιὰ τὸν Κάντ ὁ ἀ ν τ α γ ω ν ι σ μ ὸ ς τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν. (*K a n t, Ideen*

zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (ἔκδ. Ἀκαδ. Βερολίνου), σελ. 19. [Μετάφρ. Παπανούτσου, ἔκδ. «Δωδώνη», 1971, σελ. 28].

Γενικότερα μάλιστα διατυπώνοντας τὴ σκέψη τοῦ γράφει: «Τὸ μέσον πὸν μεταχειρίζεται ἡ φύση, γιὰ νὰ προκαλῇ τὴν ἐξέλιξη ὅλων τῶν καταβολῶν της, εἶναι ὁ ἀνταγωνισμὸς μέσα στὴν κοινωνία, ἐφ' ὅσον ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς γίνεται στὸ τέλος αἰτία μιᾶς ἔννομης τάξης». Καὶ συνεχίζει: «Μὲ ἀνταγωνισμὸ ἐννοῶ ἐδῶ τὴν ἀντικοινωνικὴ κοινωνικότητα τῶν ἀνθρώπων». (Kant, *Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (ἔκδ. Βερολίνου, σελ. 20). [Μετάφρ. Παπανούτσου, σελ. 28].

Χωρὶς αὐτὴν ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ νωθρότητα θὰ ἀποκοίμιζαν ὅλες τὶς δημιουργικὲς δυνάμεις, πὸν μόνον μὲ τὴν ἄμιλλα, μὲ τὴ σύγκρουση διεγείρονται· ἀλλὰ μέσα ἀκριβῶς στὴ σύγκρουση, ὡς καλύτερο τρόπο γιὰ τὴν κατοχύρωσή τους, βρίσκουν τὴ συνθηκολόγηση ὅλων σὲ μιὰν ἐπικρατοῦσα ἔννομη τάξη. Ἔτσι ἡ ἀνάγκη ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὸν ἴδιο δρόμο πὸν ἐπιτάσσει καὶ ὁ Πρακτικὸς Λόγος.

Σύγχρονα ὅμως δὲ λείπει καὶ ἡ συνείδηση τοῦ πρακτικὰ ὀρθοῦ, ἡ συνείδηση τῆς ἐπιταγῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου, πὸν μπορεῖ νὰ συνοψισθῇ στὴν ἀκόλουθη διατύπωση: «Ἐχει χρέος ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ σέβεται σὲ κάθε ἄλλον ἄνθρωπο τὴν ἀνθρωπιά του». Ὅταν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη ἐπιταγὴ προσδιορίζεται ἡ συνείδηση καὶ ὅχι ἀπὸ τὰ ἐγωιστικὰ πάθη, διότι εἶναι ψυχολογικὰ ἐπικρατέστερη ἀπὸ τὰ πάθη αὐτά, τότε ἡ πράξη, πὸν ἀπὸ ἕναν τέτοιο προσδιορισμὸ προκύπτει, εἶναι πράξη ἐλευθερίας, πράξη ἠθικὴ, ἀλλὰ εἶναι καὶ πράξη σύμφωνη πρὸς τὴς ἐπιταγὰς τοῦ δικαίου, ἐνῶ ὅταν πρὸς τὴν ἴδια τελικὰ πράξη καταλήγῃ ὁ ἄνθρωπος, ὅχι κινημένος ἀπὸ τὴν ἐπιταγὴ τῆς ἠθικῆς τοῦ συνείδησης, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ συμφέρον του, τότε ἡ πράξη του δὲν εἶναι ἠθικὴ, διότι εἶναι γέννημα ἰδιοτελείας, εἶναι ὅμως κατὰ δίκαιον ὀρθὴ πράξη. Δὲν ἔχει, ὅπως λέγει ὁ Κάντ, ἠθικότητα *Moralität*, ἀλλὰ ἔχει νομικότητα *Legalität*. (Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* 1 Teil, I Buch, 3 Hauptstück, ἔκδ. Βερολ. σελ. 71 κέ.).

Ἄλλο θέμα εἶναι ὅτι μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐννομούμενης πολιτείας ἀναπτύσσεται πληρέστερα, μαζὶ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες θεωρητικὰς ἀξίες, καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ ἔτσι γίνεται ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία, ἡ *Legalität*, πὸν ἀσφαλίζει ὁ νόμος τοῦ δικαίου, τὸ προσφορώτερο μέσο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, τῆς *Moralität*.

Πάντως κινημένος ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐξελίσσεται ὁ ἀνθρώπινος βίος καὶ παρ' ὅλο πὸν διέρχεται ἀπὸ τοὺς πολὺν σκολιοὺς δρόμους τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἐν τούτοις ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ καὶ διότι αὐτὸ ἐπιτάσσει ὁ Πρακτικὸς Λόγος, ἀλλὰ καὶ διότι αὐτὸ ἐπιβάλλει τὸ καλῶς ἐννοούμενο συμφέρον, κατευθύνεται πρὸς ἕνα ἰδεατὸ

τ έ ρ μ α. Τὸ ἰδετὸ αὐτὸ τέρμα — ἰδεατὸ διότι στήν πληρότητά του εἶναι ἀνέφικτο — εἶναι ἡ αἰώνια εἰρήνη, μιὰ κατάσταση, ὅπου ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ ὅλα τὰ ἔθνη θὰ διέπονται ἀπὸ μιὰ τάξη δικαίου, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας κάθε ἔθνος, ἀλλὰ καὶ περαιτέρω καὶ κάθε ἄτομο θὰ μποροῦν ἀνεμπόδιστα νὰ ἀναπτύσσουν τὶς ἰκανότητές τους σὲ κάθε εἶδος πολιτιστικῆς δημιουργίας, εἴτε στὸν τομέα τῆς θεωρίας, εἴτε στὸν τομέα τῆς πράξης.

Στοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Κάντ μπορεῖ νὰ διακρίνωμε δύο κυρίως τρόπους πὺν ἐξηγοῦν τὴ διαμόρφωση τοῦ δικαίου καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου εἰδικώτερα. Ὁ ἓνας ἔχει τὶς ἀπώτατες ρίζες του στοὺς Σοφιστὲς καὶ τοὺς Ἐπικουρεῖους, πὺν ἀπέδιδαν γενικὰ τὴν γένεση τῶν πολιτειῶν καὶ τῶν διαπολιτειακῶν σχέσεων δικαίου σὲ λόγους ὠφελιμιστικούς, σὺν συμφέρον πὺν ἔχουν τὰ ἄτομα νὰ ὀργανώσουν τὴν ἔννομη τάξη. Στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ πὺν σημαντικὸς ἐκρόσωπος αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι ὁ Hobbes. Ὁ ἄλλος τρόπος ἀποδίδει γενικὰ τὴ γένεση τῆς συμβίωσης ἀτόμων καὶ πολιτειῶν σὲ ἓναν ἠθικὸ κανόνα, εἴτε ἔμφυτο στήν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, «*appetitus societatis*», εἴτε ἀπλῶς συναγόμενο ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγον. Ὁ ἅγιος Θωμᾶς τοῦ Ἀκουῖνου, καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Γκρότιους καὶ ὁ Πουφέντορφ, ἀποδίδουν ὁ καθένας, μὲ διαφορετικὲς ἀποχρώσεις, τὴ γένεση καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου σὺν φυσικὸ δίκαιο, δηλαδὴ σὲ ἓνα σύνολο ἠθικῶν κανόνων πὺν εἶναι ἔμφυτο, στή λογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐκεῖνο πὺν ξεχωρίζει τὸν Κάντ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους καὶ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν εἶναι ὅτι σὺν δὺν ἄζει καὶ τὶς δὺν ὁ μὸρ φές γένεσης τοῦ δικαίου. Καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιτυχάνει, διότι στηρίζεται στή δική του περὶ ἱστορίας ἀντίληψη, ὡς τοῦ μικτοῦ κόσμου, ὅπου φυσικὴ νομοτέλεια καὶ ἐλευθερία σὺνδύζονται στήν ἴδια τροχιά πρὸς τὸ ἴδιο τέρμα.

* * *

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Κάντ διεπίστωσε ὅτι ἡ ὑπαρξη μιᾶς διεθνοῦς τάξεως δικαίου εἶναι δέον ἀπόλυτο, ἀναγκαίᾳ ἀκολουθία τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, ἀφοῦ ὕστερα διαπίστωσε ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπαρξη τῆς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας καὶ συμφέροντα σὺν ἄνθρωπο, προχωρεῖ στήν εἰδικώτερη ἀνάλυση τῶν μέτρων πὺν θὰ μποροῦσαν νὰ τὴ μεταβάλουν ταχύτερα καὶ πληρέστερα σὲ πραγματικότητα.

Α. Προϋπόθεση πρώτη γιὰ νὰ ὑπάρξη διεθνῆς ἔννομος τάξις εἶναι ἡ ὑπαρξη πὺν ὁλῶν ἀνεξαρτήτων πολιτειῶν, πὺν καθίστανται ὑποκείμενα τοῦ διεθνοῦς δικαίου. (Kant, *Ideen* κτλ. ἔνθ. ἀν., σελ. 24 [μετ. Παπανούτσου, σελ. 32 κέ.], Kant, *Zum ewigen Frieden*, ἔκδ. Βερολ., σ. 354). Ὁ Κάντ δὲν ἀποβλέπει στήν ἔνωση ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ μίαν πολιτικὴν ἐξουσίαν αὐτὸ σὺν ὁποῖο

ἀπέβλεπαν, βάσει ἄλλης σειρᾶς σκέψεων, οἱ κυνικοὶ καὶ στωικοί· ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐπηρεάσθησαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν ἔνωση τοῦ τότε γνωστοῦ πολιτισμένου κόσμου ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἢ ἀργότερα, λησμονώντας ὅλην τὴν Ἀνατολήν, ὑπὸ τὸν Καρλομάγνο ἢ τὸν Κάρολο τὸν V. Μιὰ τέτοια συγκρότηση τοῦ κόσμου τὴν θεωρεῖ ἀνέφικτη, ἀλλὰ δὲν φαίνεται καὶ νὰ τὴν θέλῃ, ἀφοῦ δίνει τόση σημασία γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἀνθρωπίνων στὸ κίνητρο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἄλλωστε ἂν ὑπῆρχε μιὰ παγκόσμια πολιτεία, δὲν θὰ ὑπῆρχε διαπολιτειακὸ δίκαιο, ἀλλὰ μόνο ἓνα ἐνιαῖο ἐσωτερικὸ δίκαιο, μὲ μερικὲς κατὰ τόπους ἴσως παραλλαγές. Τυπικὸ παράδειγμα μιᾶς τέτοιας συγκρότησης τοῦ κόσμου βρίσκομε στὸ *De Monarchia* τοῦ Dante.

B. Οἱ ἐπὶ μέρους αὐτὲς πολιτεῖες πρέπει, ἢ κάθε μιὰ σὲ ὠρισμένο χῶρο, καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ὠρισμένες πράξεις, νὰ εἶναι κυρίαρχες. Κυριαρχία ὅμως δὲν σημαίνει ἀπεριόριστη πολιτικὴ ἐξουσία. Κυρίαρχη εἶναι μιὰ πολιτεία, ὅταν, κατὰ τὴν εὐτυχισμένη διατύπωση τοῦ Thomas, δὲν ὑπόκειται σὲ καμμιάν ἄλλη πολιτικὴ ἐξουσία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξουσία πὸν ἐνσαρκώνεται στοὺς κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Ἀπὸ τοὺς νόμους ὅμως αὐτοὺς ἀκριβῶς ἡ κυριαρχία κάθε πολιτείας πρέπει νὰ περιορίζεται. Βασικὸς περιορισμὸς εἶναι ἡ μὴ ἐπέμβαση μιᾶς πολιτείας στὰ ἐσωτερικὰ μιᾶς ἄλλης. Μιὰ ἀπλή παράγραφος στὸ δοκίμιο «Γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη» προδιαγράφει κατὰ τρόπο, μπορῶ νὰ πῶ, ἀνατριχιαστικὸ αὐτὰ πὸν ἔζησε τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια ἡ γενεά μας.

«Καμμιά πολιτεία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀναμειγνύεται εἴτε στὸ πολίτευμα εἴτε στὴν διακυβέρνηση μιᾶς ἄλλης πολιτείας».

Ἡ ἀρχὴ αὕτη, πὸν μὲ τόσες δικαιολογίες, ἰδίως στοὺς καιροὺς μας, παραβιάσθηκε, δὲν εἶναι ἐπιπόνηση τοῦ Κάντ. Τὴν εἶχε διακηρύξει ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα ἡ ἰσπανικὴ σχολὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μὲ πρῶτο τὸν Vittoria, πὸν ἀμφισβήτησε στὸν βασιλέα τῆς Ἰσπανίας τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνει στὰ βασίλεια τῶν Ἰνδιάνων στὴν Ἀμερικὴ, μὲ τὴ δικαιολογία μάλιστα ὅτι θέλει νὰ τοὺς διδάξῃ τὶς ἀλήθειες τοῦ Χριστιανισμοῦ: «*Causa justi belli non est diversitas religionis*» (Vittoria, *De Indis* III, § 13).

Γ. Πρῶτος διεθνὴς κανὼν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ περιορισμὸς τῶν ἐξοπλισμῶν καὶ ἡ μὴ χρησιμοποίησις ὠρισμένων πολεμικῶν μέσων. Βεβαίως ὁ Κάντ δὲν μιλεῖ γιὰ ἀτομοβόμβες καὶ γιὰ κατευθυνόμενους πυραύλους. Μιλεῖ γιὰ τὴν κατάργηση τῶν μεγάλων μονίμων στρατῶν. Διότι, καθὼς δὲν ὑπῆρχαν τότε ἀποφασιστικὲς διαφορὲς στὶς μορφὲς τῶν ὅπλων, ἐκεῖνο πὸν καθιστοῦσε τὴ μιὰ χώρα ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν ἡ πολεμικὴ ἐτοιμότητα, χάρις στὴν παρουσία ἰσχυρῶν μονίμων στρατῶν, πὸν ἔτσι ἦταν φυσικὸ νὰ ἐμβάλλουν κάθε κυβέρνηση στὸν πειρασμὸ νὰ

τοὺς χρησιμοποιήσουν, σὲ πρώτη εὐκαιρία, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν μὲ πόλεμο ἢ μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ πολέμου, τὴ θέλησή τους (*Kant, Zum ewigen Frieden*, ἐνθ. ἀν., σελ. 345). "Ὅ,τι ἀποτελεῖ ἔτσι βασικὸ αἷτημα τῶν ποικίλων συσκέψεων σήμερον γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν ἐξοπλισμῶν, ἀποτελεῖ καὶ βασικὸ αἷτημα τοῦ Κάντ γιὰ τὴν ἐπίτευξιν μιᾶς μόνιμης εἰρήνης.

Δ. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση μόνιμων ἀποτελεσματικῶν ἐξοπλισμῶν, ὁ Κάντ ζητεῖ καὶ τὴν ἀπαγόρευση ὠρισμένων μεθόδων κατὰ τὴν διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι οἱ πόλεμοι γίνονται, γιὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ εἰρήνη, γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ νικητὴς ὠφελήματα, πὺν θὰ θελήσῃ ἐν εἰρήνῃ νὰ ἀπολαύσῃ (*Kant*, ἐνθ. ἀν., σελ. 346). Πρέπει λοιπὸν νὰ διεξάγεται ὁ πόλεμος κατὰ τρόπον πὺν νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν μόνιμη εἰρηρικὴ συμβίωσιν ὕστερον ἀπὸ αὐτόν. Ὁ ἐχθρὸς καὶ μετὰ τὴν ἤτταν τοῦ θὰ ὑπάρξῃ. Πόλεμοι ἐξοντωτικοὶ δὲν εἶναι μόνον ἀπαράδεκτοι· εἶναι σχεδὸν ἀδύνατοι. Γι' αὐτὸ πρέπει πάντα νὰ διεξάγονται ἐν ὅφει μιᾶς μελλοντικῆς εἰρήνης. Πρέπει νὰ διεξάγονται πρῶτον μὲ μέσα πὺν νὰ μὴν καθιστοῦν ἀθεράπευτη τὴν ρήξιν τῶν λαῶν καὶ δεύτερον μὲ μέσα πὺν ἡ χρησιμοποίησή τους θὰ σταματᾷ μαζί μὲ τὴ λήξιν τοῦ πολέμου. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς ἀρχὲς ὁ Κάντ πιστεύει πὺς ὡς μέσα πολέμου πρέπει νὰ ἀπαγορευθοῦν οἱ πολιτικὲς δολοφονίαι, οἱ δηλητηριασμοὶ τῶν πληθυσμῶν καὶ οἱ παραβιάσεις τῶν ὁρῶν παράδοσεως τοῦ ἐχθροῦ. Ἰδιαίτερη ὅμως σημασία ἀποδίδει στὴν παρακίνησιν πολιτῶν τῆς ἐχθρικῆς πολιτείας νὰ προδώσῃ τὴν πατρίδα τους (*«Anstiftung des Verraths»*, *Kant*, ἐνθ. ἀν., σελ. 346). "Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀθέμιτα μέσα ἔχουν, λέγει, ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸ μειονέκτημα: («νὰ μὴν περιορίζονται στὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ πολέμου, ὅπως ἀκόμη ἡ χρησιμοποίησιν κατασκόπων (*uti exploratoribus*), κατὰ τὴν ὁποία γίνεται ἐκμετάλλευσιν τῆς ἀτιμίας ἄλλων ἀτόμων, ἐκμετάλλευσιν πὺν παρατείνεται καὶ ὅταν ἀποκατασταθῇ εἰρήνη, ὁπότε καὶ ἐκμηδενίζεται ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖον εἶχε συναφθῇ»). Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνωμε ἐξηγώντας σὲ ἀνθρώπους τῆς γενιᾶς μας πόσο ὑποσκάφανε τὶς σύγχρονες διεθνεῖς σχέσεις αὐτοὶ οἱ μεταπολεμικοὶ *exploratores*, τοὺς ὁποίους μὲ τόση ὀξυδέρκειαν ἐπεσήμανε ὁ ἐρημίτης τῆς Κωνιξβέργης. (*Kant*, ἐνθ. ἀν., σελ. 347).

Ε. Ἀλλὰ γιὰ τὴ στερέωσιν τῆς διεθνοῦς τάξεως εἶναι ἀνάγκη νὰ συντρέξῃ καὶ ἕνας ὁρος πὺν ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν κάθε πολιτείας καὶ πὺν γίνεται, κατὰ κανόνα τουλάχιστον, ἀνασχετικὸς φραγμὸς ἐναντίον τοῦ πολέμου. Γιὰ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀποδυθῇ μιὰ πολιτεία σὲ πόλεμον πρέπει νὰ εἶναι ἀρμόδιο ἕνα κατὰ τὸ δυνατόν εὐρὺ ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ λαοῦ συλλογικὸ σῶμα. Ὁ Κάντ, γενικεύοντας τὴν ἀρχὴν αὐτήν, ὑποστηρίζει ὅτι προσφορώτερες γιὰ τὴν ἀποφυγὴν τῶν πολέμων εἶναι οἱ χῶρες, ὅπου εἶναι χωρισμέναι ἢ νομοθετικὴ ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ

ὅπου ἀρμόδια γιὰ νὰ ἀποφασίσῃ ἕναν πόλεμο θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία, ἐνῶ ἡ ἐκτελεστικὴ μόνο γιὰ τὴν ἐκτέλεση μιᾶς τέτοιας ἀπόφασης θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀρμόδια. Τὸ πολίτευμα ποὺ ἔτσι αὐστηρὰ διακρίνει τὶς δυὸ ἐξουσίες ἢ λειτουργίες, ὅπως λέμε σήμερον, τὸ ὀνομάζει ὁ Κάντ «ρεπουμπλικανικόν» (*republikanisch*) (Κάντ, ἐνθ. ἀν., σελ. 350) καὶ τὸ ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὰ πολιτεύματα, ὅπου ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲν ἰσχύει. Ἔτσι τὸ ρεπουμπλικανικὸ πολίτευμα τὸ ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ὅπου, κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ, ὁ λαὸς εἶναι φορεὺς καὶ τῆς νομοθετικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, καὶ ὅπου ἕνας παράγων μπορεῖ, χωρὶς καμμιάν ἀνάσχεση τῆς ἐξουσίας τοῦ, νὰ ἀποφασίσῃ ἕναν πόλεμο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα, ὅπου τὶς δυὸ ἐξουσίες τὶς συγκεντρώνουν στὰ χέρια τοὺς λίγοι, τέλος καὶ ἀπὸ τὸ μοναρχικὸ ὅπου τὸν πόλεμο τὸν ἀποφασίζει μόνος ὁ μονάρχης. Καὶ τὴν μὲν νομοθετικὴ ἐξουσία τὴν θέλει ὁ Κάντ πολυάνθρωπη, γιὰ νὰ ἐκφράζῃ γνησιώτερα τὰ καλῶς ἐννοούμενα συμφέροντα τοῦ λαοῦ, ἐνῶ τὴν ἐκτελεστικὴν τὴν θέλει συγκεντρωμένη εἰ δυνατόν στὰ χέρια ἑνός, προφανῶς διότι, ἂν οἱ ἀποφάσεις θέλουν συζήτηση καὶ περίσκεψη, ἡ ἐκτέλεση πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ χάρισμα τῆς γοργότητος καὶ τῆς ἐνότητος ἐνεργείας. Ἐξ ἄλλου, ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅτι γενικὰ οἱ κανόνες τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης πρέπει νὰ θεσπίζονται μὲ τὴν θέληση καὶ τὴν συγκατάνευση ὅλων τῶν διαανοητικῶν ὥριμων πολιτῶν. Μόνο ἔτσι ὀλοκληρῶνεται ἡ ἐλευθερία τῆς προσωπικότητος· μόνο ἔτσι νοεῖται ἡ ἀπαράληπτη ἐξωτερικὴ — ἡ κοινωνικὴ ὅπως θὰ λέγαμε ἐμεῖς — ἐλευθερία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς πρακτικῆς τοῦ φιλοσοφίας δὲν μπορεῖ καὶ ἐδῶ νὰ ἀποστή.

Εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ σημειώσω ὅτι στίς σκέψεις αὐτὲς εἶναι φανερὲς οἱ ἐπιδράσεις ἀπ' ἐνὸς τῶν Λόκ, Μοντεσκιέ καὶ Ρουσσώ καὶ ἀπ' ἑτέρου τῆς πολιτειακῆς μορφῆς τῆς φωτισμένης μοναρχίας, ὅπως τὴν εἶχε λίγα χρόνια πρὶν διαπλάσει ὁ Φρειδερίκος ὁ Β' τῆς Πρωσσίας.

Ἡ ἄποψη ὅτι οἱ λαοί, ὅταν εἶναι κύριοι τῆς τύχης των, δυσκολώτερα ἀποφασίζουν ἕναν πόλεμο καὶ ἰδίως ἕναν πόλεμο κατακτητικόν, ἀπὸ ἕναν φιλόδοξον μονάρχην ἢ ἀπὸ μιὰ σπεῖρα ὠργανωμένων συμφερόντων, ἔχει μόνον σχετικὴ βασιμότητα. Δὲν εἶναι ἀπαρέγκλιτος κανόνας. Δὲν ἀναφέρομαι στὰ βάρβαρα φύλα ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὴν διαρπαγὴ τῶν γειτόνων καὶ ποὺ ἐδῶ δὲν ἔχει — καὶ ὀρθῶς — ὕπ' ὄψιν τοῦ ὁ Κάντ. Ἀναφέρομαι σὲ πολιτισμένους, δημοκρατικὰ κυβερνώμενους λαούς, ποὺ συχνὰ ἐξάπλυνσαν, κινημένοι ἀπὸ πάθη περισσότερο, παρὰ ἀπὸ συμφέροντα, ἀδικαιολογήτους πολέμους. Ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, καὶ μόνον αὐτὴ, μᾶς προσφέρει ὅχι ὀλίγα παραδείγματα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν γνώμη.

Γ. Βασικὸς τέλος γιὰ τὸν Κάντ ὁρος, γιὰ νὰ ὀδηγηθῇ κάποτε ἡ ἀνθρώπινη

κοινωνία σὲ μιὰ καθολικὴ καὶ μόνιμη εἰρήνη καὶ πὺν θὰ στεριώσῃ τὸ *Foedus Amphictyonicum* τῶν πολιτειῶν, εἶναι καὶ ἡ θέσπιση τοῦ δικαίωματος τῆς ἐλευθέρου συνεννοήσεως, τοῦ ἐλευθέρου διαλόγου καὶ γενικὰ τῆς ἐλευθερίας διακινήσεως τῶν ἀνθρώπων. Ἐνῶ κατὰ κανόνα τὰ δικαιώματα πὺν θεσπίζει τὸ διεθνὲς δίκαιο ἔχουν ὡς ὑποκείμενα τὶς πολιτεῖες καὶ ὄχι τὰ ἄτομα, ἐδῶ εἰδικὰ θεσπίζεται ἓνα δικαίωμα ὅλων τῶν ἀτόμων ἀπέναντι ὅλων τῶν πολιτειῶν. Γι' αὐτὸ καὶ (πέρα ἀπὸ τὸ διεθνὲς, τὸ διαπολιτειακὸ δίκαιο, τὸ *Völkerrecht*) ὁ Κὰντ ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς οἰκουμενικοῦ δικαίου (τὸ *Weltbürgerrecht*) (Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, § 62, ἐκδ. Βερολ., σελ. 352, τοῦ ἰδίου *Zum ewigen Frieden* ἐνθ. ἀν., σελ. 365), μιᾶς τάξεως ὄχι ἠθικῆς, ἀλλὰ τάξεως δικαίου, ἡ ὁποία δὲν ρυθμίζει τὶς σχέσεις τῶν πολιτειῶν μεταξὺ τους, ἀλλὰ ἀμέσως ὅλων τῶν ἔλλογων ὄντων πὺν ἀποτελοῦν τὴν ἀνθρωπότητα.

Μόνο μὲ τὴ θέσπιση αὐτῶν τῶν κανόνων τοῦ διεθνoῦς καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ δικαίου ὁλοκληρῶνεται τὸ δίκαιο γενικὰ, δηλαδὴ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ δίκαιο τῶν καθ' ἕκαστον πολιτειῶν. Δὲν παραδέχεται ὁ Κὰντ πῶς μιὰ ὁσοδήποτε τέλεια τάξη δικαίου μιᾶς ὠρισμένης πολιτείας εἶναι ὁλοκληρωμένη, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ὅταν δὲν ρυθμίζονται κατὰ δίκαιον οἱ πάσης φύσεως σχέσεις πρὸς τὶς ἄλλες πολιτεῖες. Μὲ αὐτὴ τὴ βασικὴ σκέψη ὁ Κὰντ προσδίδει στὸ διεθνὲς δίκαιο μιὰ θεμελιακὴ θέση στὸ ὅλο σύστημα τοῦ δικαίου. Χωρὶς αὐτό, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἀτελεῖ. "Αν εἶχε προχωρήσει σὲ νομικώτερες κατασκευές, πιθανολογῶ ὅτι θὰ συμμεριζόταν τὴν ἄποψη πῶς τὸ δίκαιο εἶναι μιὰ ἀδιαίρετη ἐνότητα. Κάτι ἀνάλογο μὲ αὐτὸ πὺν δίδαξε στὰ χρόνια μας ὁ Verdross. Πῶς τὸ ἓνα αὐτὸ δίκαιο ὀρίζει τοὺς χώρους, ὅπου τὰ καθ' ἕκαστον ἐσωτερικὰ δίκαια ἰσχύουν, ἀντλοῦντα ἀπὸ τὴν πρώτη παγκόσμια ἀρχὴ τοῦ δικαίου τὴν ἰσχὺ τους. Ἀλλὰ αὐτὰ εἰπώθηκαν μόνο στὸν καιρὸ μας, ἀφοῦ πιά ἡ ἀπόλυτη περὶ κυριαρχίας (*Souveränität*) θεωρία, πὺν ὁ Hegel εἶχε ἐγκαινιάσει καὶ οἱ Γερμανοὶ κυρίως διεθνολόγοι ὑπεστήριξαν, ἄρχισε νὰ ὑποχωρῇ.

Ἀπὸ παλιὰ εἶχα ὑποστηρίξει ὅτι τὸ διεθνὲς δίκαιο εἶναι ἓνα σύστημα δεοντολογικῶν κανόνων πὺν τείνει νὰ γίνῃ δίκαιο. Εἶναι δίκαιο ἐν τῷ γίνεσθαι. Ἐμεῖς ἐδῶ ἀναφερόμεθα στὸ διεθνὲς δίκαιο, ὅπως πρέπει νὰ ἔχῃ διαπλασθῇ, γιὰ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓνα ὁλοκληρωμένο σύστημα κανόνων δικαίου. Ὁ Κὰντ ἔχοντας συνείδηση πῶς τὸ λεγόμενο *jus gentium* εἶναι δίκαιο ἐν τῷ γίνεσθαι, δὲν ἀγνοεῖ τὴν μεταβατικὴν του αὐτὴ κατάστασι καὶ γι' αὐτό, ἀκολουθώντας τὴν μεγάλη παράδοσι πὺν εἶχε προηγηθῇ, μιλεῖ καὶ γιὰ ἓνα διεθνὲς δίκαιο πὺν συμβιβάζεται μὲ τὴν διὰ πολέμου ἐπίλυσι τῶν διακρατικῶν διαφορῶν, πρᾶγμα ἀσφαλῶς ἀνορθόδοξο σὲ μιὰ διεθνῇ τάξη δικαίου, ὅπου κάθε μορφὴ αὐτοδικίας θὰ ἔχῃ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ μιὰν ἐξουσία πὺν ἐπέρκειται τῶν ἐπὶ μέρους πολιτειῶν. Ἐτσι, ὅπως καὶ ὁ Γκρότιους,

διατυπώνει ὁ Κάντ σειρά ἀπὸ κανόνες, πὺν κατατείνουν νὰ τοποθετήσουν σὲ ἓνα ρεῖθρο καὶ τὴν ἔναρξη καὶ τὴν διεξαγωγή καὶ τὶς συνέπειες τοῦ πολέμου, σὲ τρόπο πὺν ὁ πόλεμος μέσα στὴ μεταβατικὴ αὐτὴ φάση, νὰ γίνεται θεσμὸς δικαίου καὶ ἔτσι μιλάμε γιὰ ἓνα *jus belli*, γιὰ δίκαιους καὶ ἄδικους πολέμους, γιὰ μιὰ θεμιτὴ κήρυξη καὶ γιὰ μιὰ σύννομη διεξαγωγή τῶν πολέμων καὶ γιὰ κατὰ τὸ δίκαιο παραδεκτὲς ἢ ἀπαράδεκτες συνέπειες ἐνὸς πολέμου. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ ἔχουν γιὰ τὸν Κάντ ἓνα χαρακτῆρα μεταβατικότητος καὶ προσωρινότητος. Προσωρινὰ εἶναι καὶ τὰ δίκαια πὺν ἀποκτᾶ κανεῖς διὰ τῶν ὅπλων. Τὸ τέρας στὸ ὁποῖο ἀποβλέπει εἶναι ἡ κατάργηση τῶν πολέμων ὡς μέσων ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν καὶ αὐτὴ τὴν συνεχῆ προσέγγιση σὲ αὐτὴ τὴν ἰδεώδη διαμόρφωση τῆς διαπολιτειακῆς ζωῆς τὴν θεωρεῖ σύμφωνη καὶ πρὸς τὸν πρακτικὸ λόγο καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου.

* * *

Ὁ Κάντ πίστευε ἀκλόνητα ὅτι θὰ μπορούσε ἡ ἀνθρωπότητα ὁλοένα καὶ περισσότερο νὰ προχωρῇ πρὸς μίαν ὁλοκλήρωση τῆς διεθνοῦς τάξεως καὶ πρὸς μιὰ μονιμώτερη εἰρήνη. Λέγομε *μ π ο ρ ε ῖ* «μπορεῖ», διότι ὁ Κάντ ἀρνεῖται νὰ διατυπώσῃ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, προφητεῖες. Στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας, πὺν δὲν συλλαμβάνεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς γνώσεως, τὴν αἰτιότητα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δὲν μπορεῖ νὰ κάνωμε βέβαιες προρρήσεις. Πάντοτε θὰ κρατῇ ἀμβιβολία γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐξελιχθῇ ἡ ἱστορία· γιὰ τὴν ἰκανότητα τῶν ἀνθρώπων νὰ πράξουν σύμφωνα μὲ τὸν πρακτικὸ λόγο ἢ καὶ σύμφωνα μὲ τὸ πραγματικὸ τους συμφέρον. Μπροστὰ σὲ αὐτὴ τὴν ἀμβιβολία μόνο δυὸ στοιχεῖα προβάλλει ὁ Κάντ, πὺν ναι μὲν δὲν τὴν αἴρουν, ἀλλὰ τοῦ ἐπιτρέπουν μὲ κάποια αἰσιόδοξη πιθανολόγηση νὰ ἀντικρούξῃ τὸ μέλλον. Τὸ πρῶτο εἶναι μιὰ *ἐ ν δ ε ι ξ ι ς*, πὺν ἐμφανίσθηκε ἀκριβῶς στὰ χρόνια πὺν σκέπτονταν αὐτὰ τὰ προβλήματα· καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Χαρακτηριστικὰ γράφει :

«Ἡ ἐπανάσταση ἐνὸς πλούσιου κατὰ τὸ πνεῦμα λαοῦ (τοῦ γαλλικοῦ), πὺν τὴν εἶδαμε νὰ γίνεται στὶς μέρες μας, μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει ἢ νὰ ἀποτύχει· μπορεῖ νὰ γεμίσει ἀπὸ ἀθλιότητα καὶ πράξεις τρόμου σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἓνας στοχαστικὸς ἄνθρωπος καὶ ἐὰν μπορούσε νὰ ἐλπίζει ὅτι, ἅμα τὴν ἐπιχειρήσει γιὰ δεύτερη φορά, θὰ τὴν ἔβγαζε αἰσιῶς πέρα, δὲν θὰ ἀποφάσιζε ποτὲ νὰ τὴν ἀποπειραθῇ μὲ τόσο βαριεὲς θυσίες — ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ, λέγω, βρῖσκει ὥστόσο μέσα στὶς ψυχὰς ὅλων τῶν θεατῶν (πὺν δὲν ἔχουν μπλεχτεῖ οἱ ἴδιοι σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι) μιὰ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν τὴν διάθεσιν *σ υ μ μ ε τ ο χ ῆ*, πὺν φτάνει κοντὰ στὰ σύνορα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, καὶ ἅς εἶναι ἡ ἐκδήλωσὴ τῆς συνδεδεμένη μὲ κίνδυνον· τοῦτο δὲν

μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἔχει ἄλλην αἰτία παρὰ μίαν ἠθικὴ καταβολὴ μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος.

Αὐτὴ ἡ ἐνεργοῦσα ἐδῶ ἠθικὴ αἰτία εἶναι διπλή: πρῶτον τὸ ὅτι δικαίον, ὅτι ἓνας λαὸς δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ ἄλλες δυνάμεις νὰ δώσει στὸν ἑαυτό του τὸ πολίτευμα ποὺ στὸν ἴδιο φαίνεται ὅτι εἶναι καλόν· δεύτερον τὸ ὅτι σκοπιόν (ποὺ εἶναι συνάμα καθήκον), ὅτι μόνο ἐκεῖνο τὸ πολίτευμα ἐνὸς λαοῦ εἶναι καθεαυτὸ καλόν, κατὰ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἠθικὴν, ποὺ κατὰ τὴ φύσιν του εἶναι ἔτσι καμωμένο, ὥστε νὰ ἀποφεύγει τὸν ἐπιθετικὸ πόλεμο, σύμφωνα μὲ βασικὰς ἀρχὰς — καὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ρεπουμπλικανικὸ πολίτευμα, τουλάχιστο κατὰ τὴν ἰδέαν του. [Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Κάντ ὅσα γιὰ τὴν ὀρθὴ μορφὴ τῆς πολιτείας δίδαξε ἄλλοι].

Τοῦτο λοιπὸν καὶ ἡ συμμετοχὴ στὸ ἀγαθὸ μὲ πάθος, ὃ ἐνθουσιασμός, μὲ ὅλο ποὺ δὲν εἶναι νὰ τὸν ἐπιδοκιμάζει κανεὶς ἐντελῶς, γιατί κάθε πάθος σὰν πάθος τὸ μεμφόμαστε, δίνει ὡστόσο ἀφορμὴ μὲ αὐτὴ τὴν ἱστορίαν στὴν ἐξῆς παρατήρησιν ποὺ εἶναι σπουδαία γιὰ τὴν ἀνθρωπολογία: ὅτι ὁ ἀληθινὸς ἐνθουσιασμός πάντοτε ἀναφέρεται μόνο σὲ κάτι ἰδιαιτέρον, καὶ μάλιστα στὸ καθαρὰ ἠθικόν — τέτοια εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου — καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ξεσπάσει ἀπὸ ἰδιοτελέεια. Μὲ χρηματικὰς ἀμοιβὰς δὲν μποροῦσαν νὰ φτάσουν οἱ ἀντίπαλοι τῶν ἐπαναστατημένων [τῶν Γάλλων] ἕως τὸν ζῆλον καὶ τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο ποὺ γεννοῦσε ἡ ἀπλή ἔννοια τοῦ δικαίου· καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς τῶν παλαιῶν ἀρειμάνων εὐγενῶν (ποὺ εἶναι ἓνα ἀνάλογον τοῦ ἐνθουσιασμοῦ) ἐξαφανίστηκε μπροστὰ στὰ ὅπλα ἐκείνων ποὺ εἶχαν ὀραματισθεῖ τὸ δίκαιον τοῦ λαοῦ στὸν ὁποῖον ἀνῆκαν καὶ θεωροῦσαν τὸν ἑαυτό τους προστάτην· μὲ πόσῃν ἔξαρσιν ἔπειτα τὸ κοινὸ τῶν θεατῶν, ποὺ ἦταν τρίτοι, αἰσθανόταν συμπάθεια (γιὰ τοὺς πολεμιστὰς) [τοὺς Γάλλους] χωρὶς τὴν παραμικρὴ πρόθεσιν νὰ συμπράξουν μαζί τους». (Kant, *Der Streit der Fakultäten*, 2er Absch. *Der Streit der philosophischen Fakultät mit der Juristischen* (ἔκδ. Βερολίνου, σελ. 85 κέ.), [μετάφρ. Παπανούτσου, ἐνθ. ἀν., σελ. 185 κέ.].

Ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Κάντ τὴν κορύφωσιν ἢ τὴν κατάληξιν ἐνὸς εὐρύτερου πνευματικοῦ κινήματος, ποὺ τότε κυριαρχοῦσε καὶ ποὺ ἀποτελεῖ ὁλόκληρον μιὰ ἔνδειξιν τῆς ὠρίμανσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς χειραφέτησής του ἀπὸ πολὺχρονας προλήψεις καὶ δεσμά, ἐννοῶ τὸν Διαφωτισμὸν (Kant, *Ideen zu einer allgemeinen Geschichte* κτλ., ἐνθ' ἀν., σελ. 28, [μετάφρ. Παπανούτσου, σελ. 37]. Τὸ ὅτι ἰδίον, *Beantwortung der Frage: was ist Aufklärung*, ἔκδ. Βερολίνου, σελ. 35). Τὸ κίνημα αὐτὸ γεμίζει τὸν μεγάλο

φιλόσοφο με μιὰ βαθύτατη πίστη γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας πρὸς τὸν ἰδεατὸ στόχο, τὴν παγκόσμια εἰρήνη.

Τὸ ἄλλο στοιχεῖο πὺν κάνει αἰσιόδοξο τὸν Κάντ, εἶναι μιὰ γενικώτερη σκέψη: Ἀφοῦ παρατηροῦμε πὼς ὅλα τὰ καθ' ἑκαστον τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς διέπονται ἀπὸ μιὰ σκοπιμότητα, πὼς ὅλα πορεύονται πρὸς τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς στόχου, πὼς, ἀφοῦ στὰ καθ' ἑκαστον βλέπομε μιὰ τελολογικὴ ἐξέλιξη, πὼς νὰ μὴν ὑποθέσωμε ὅτι καὶ τὸ ὅλο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας δὲν προσδιορίζεται καὶ δὲν κινεῖται τελολογικὰ πρὸς ἓνα καθολικὸ στόχο; Γιατὶ τὰ ἔλλογα ὄντα, ἡ ἀνθρωπότητα, νὰ ἀποτελοῦν ἐξαίρεση καὶ νὰ μὴν πορεύονται πρὸς τὸ τέρμα πὺν τοὺς ἔτρεξε ἡ φύσις τοὺς ὡς ἔλλογων ὄντων: «Ob es wohl vernünftig sei Zweckmäßigkeit der Naturanstalt in Theilen und doch Zweck = losigkeit im ganzen anzunehmen». Ideen, κτλ., ἐνθ' ἀν., σελ. 25. Γιατὶ νὰ πορεύονται πρὸς τὸ τέρμα, ἀλλὰ νὰ μὴ φτάνουν σὲ αὐτὸ ποτέ; Διότι ἡ αἰώνια εἰρήνη εἶναι ἰδέα πὺν δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ποτὲ πραγματικότητα. Εἶναι ὁδηγητικὴ ἀρχὴ πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ κατατείνῃ ὁ ἀγωνιζόμενος μέσα στὴν ἀτέλεια τῶν ἐγκοσμίων ἀνθρώπων. «Αὐτὸ τὸ θέμα, λέγει ὁ Κάντ, εἶναι τὸ δυσκολώτερο ἀπὸ ὅλα (ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας ὁ ἀνθρώπος). Ἡ τέλεια λύση τοῦ εἶναι ἀδύνατη: Ἀπὸ τόσο στραβὸ ξύλο ὅπως ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι φτιαγμένος ὁ ἀνθρώπος, δὲν μπορεῖ νὰ κατασκευασθῇ τίποτα ἐντελῶς ἴσιο. Μόνο νὰ προσεγγίσωμε αὐτὴ τὴν ἰδέα μᾶς ἔχει ἀπὸ τὴ φύσις ὁρισθεῖ» (Μετάφρ. Παπανούτσου, ἐνθ' ἀν., σελ. 38 - 39).

Ἔτσι ἡ ἀδιάκοπη προσπέλαση πρὸς τὴν τελείωση τοῦ δικαίου, πὺν τείνει νὰ καθιδρύσῃ τὴν αἰώνια τάξη καὶ τὴν αἰώνια εἰρήνη, μέσα στὶς πολιτεῖς καὶ μεταξὺ τῶν πολιτειῶν, τοῦ δικαίου πὺν ὁλοκληρώνεται μόνο με τὴν καθιέρωση μιᾶς διεθνοῦς ἐννομῆς τάξης, μιᾶς τάξης γιὰ ὅλα τὰ ἔθνη καὶ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι τὸ βασικὸ νόημα τῆς ἱστορίας, τὸ βασικὸ νόημα τοῦ πρακτικοῦ βίου, μόνο μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου πραγματοποιοῦνται καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἀξίες τῆς ζωῆς.